

логії. З поля цієї останньої, крім питань мови і правопису творів української літератури, поцінування доробку письменників XIX ст., важливості літературної традиції, джерел байкових фабул, жанровизначальні нюанси та інше.

Докладно-фактографічні коментарі до 106 листів — понад сто сторінок дрібного друку! — то ключ до розуміння багатьох текстових реалій. Тут є що читати (щоправда, деякі псевдоніми з листів залишилися нерозкритими: Іван Калічка — Манжура, лист №24; “Настю” Грінченко досить розшифрувати один раз, а Черкаси пояснювати взагалі не варт).

Доповненням до листування Зіньківського і Грінченка виступають “Додатки” — споряджені примітками 18 листів-побратимів до інших адресатів (В.Александрова, Д.Мордовця, В.Лукича, В.Кравченка, Ом.Огоновського, як і Б.Кутиловського та дружини Г.Зіньківської), що проливають додаткове світло на особу і спадок уже померлого письменника. Знайдемо тут також опубліковані вперше літературну та мовну рецензії друзів, укладений Б.Грінченком список рукописів (286 найменувань) подружжя Грінченків, Зіньківського й ін. авторів, надісланих до столичної цензури,

редакцій чи приватних осіб, а також публікацій подружжя Грінченків (251 позиція).

До ілюстративної частини книжки ввійшли фотокопії листів, згаданих у листах титульних сторінок творів Б.Грінченка та інших авторів, періодичних видань, де вони друкувалися, світлини Грінченків, Зіньківського та ін., листівок із їхніми портретами, фотографії місць, осіб та акцій — ушанування пам’яті побратимів тощо. Фактографічної вартості виданню додала серія анотованих покажчиків: персоналій, періодичних і неперіодичних видань, покажчик імен, псевдонімів, назв (зокрема, творів і статей) та хронологічний — листів тощо. За докладністю довідково-ілюстративного апарату книжка мало має рівних собі.

У цілому ж “Віддати зумієм себе Україні...” — цінна праця, що дає масу аргументів для гідного пошанування двох монолітних натур культурних діячів, самозречених у суспільно корисній праці щирих українських інтелігентів, — це нев’януча квітка пошани до них, за що й складаємо дяку її упорядникові.

Володимир Погребенник

НА П’ЄДЕСТАЛІ СТРАЖДАНЬ: ДУХОВНИЙ ПОРТРЕТ ВАСИЛЯ СТУСА

*Стус Д. Василь Стус: життя як творчість.
— К.: Факт, 2005. — 368 с.*

Прагнучи утверджувати у свідомості наших сучасників необхідність долати зневіру у власні сили, добро і красу, наші критики та літературознавці чомусь уникають говорити про страждання як невід’ємну складову світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світовираження і світоутвердження того чи того письменника. Цьому знаходять одне пояснення: коли наголошуватимемо на трагічних і драматичних виявах нашого національного буття, нас не зрозуміють, а відтак і не сприймуть у світі, і ми

залишимося на узбіччі загальнолюдського історичного та духовного поступування. Як на нашу думку, такі перестороги не мають жодних підстав. По-перше, світ має сприймати нас такими, якими ми є, без будь-яких викривлень і спотворень. Натомість маємо робити все для того, щоб світ розумів і відкривав нас, в історії становлення української духовності брав уроки життя для себе. По-друге, страдницьке життя Т.Шевченка, І.Франка, П.Грабовського, Лесі Українки, О.Довженка, І.Багряного, М.Осадчого, В.Голобородька й сотень,

тисяч, мільйонів їм подібних українських письменників, діячів культури, науки, провідників нації, рядових українців – то незнаний світові, а для багатьох і незбагнений взірець сили волі, послідовності, кришталевої чистоти життєвих принципів та ідеалів, самотності, розуміння мети, смислу життя як найвищої суспільної та людської цінності. Отже, по-третє, оминати, замовчувати все це означає спотворювати сутність нашого національного буття, нашої національної історії, українського національного характеру, формувати викривлені уявлення про них. До таких висновків мимоволі доходиш тоді, коли читаєш книжку Дмитра Стуса “Василь Стус: життя як творчість” (К, 2005).

Обравши науковий есеї як жанр своєї праці, Д.Стус природно поєднав достовірність фактів із відповідним їх історичним та суспільно-політичним освітленням, психологічний аналіз – із глибокими та місткими філософськими узагальненнями, описи слідств, судових процесів, листи, спогади, документи, світлина – із публіцистичним спрямуванням, зробивши це так, щоб спонукати читача, нашого сучасника, співпереживати долю Василя Стуса, осмислювати її не лише як життєву драму обдарованої непересічним талантом особистості, а і як драму нації та суспільства на роздоріжжях ХХ століття, брати уроки духовного росту і громадянського змужніння.

Страждання в такому разі стає основоположним, ключовим поняттям в оцінці явищ, змісту тих чи тих граней духовного світу, становлення світогляду й характеру поета. Його джерела Д.Стус убачає, найперше, у характері укладу радянського суспільства, побудованого на супротивних людській природі підставах. Тому життєпис він буде на зіставленні і протиставленні, на діалектичній єдності протилежностей, що дозволяє розкривати зміст одного явища, події, факту через інші, охоплювати різні вияви суспільно-політичного життя країни у взаємозв'язках і взаємозалежностях з явищами, подіями, фактами життя особистого, творячи яскраву

картину тогочасної дійсності. Відтак твердження про те, що в такому суспільстві В.Стус не міг здійснити себе, адже воно вимагало безоглядного пристосування, уміння спритно маніпулювати своїми життєвими принципами та ідеалами, власним сумлінням задля вигоди, отже, перекреслювати і знищувати себе, робити із себе бездумну істоту, коліщатко і гвинтик радянського та компартійного механізму, сприймається у книжці як наслідок вдумливого аналізу тогочасних суспільних процесів та відповідних ідеологічних спрямувань. Справді-бо, поетові, який виріс і виховався у світі національної селянської культури, зміст якої, наголошує дослідник, визначався виваженістю, мудрістю, усвідомленою необхідністю волі в повсякденному житті, свободою самоздійснення, не міг прийняти правил гри такого суспільства, тому й постав супроти нього. То ж цілком природно, що осмислення В.Стусом цих проблем, пошуки природного взаємозв'язку та взаємодоповнюваності українських національних звичаїв із загальнолюдськими цінностями, із сьогоденням, прочитання змісту цих звичаїв крізь призму загальноєвропейського культурного простору й навпаки, допомогло йому глибоко зрозуміти свій час й усвідомити, що під тиском повсякденності відбувається цілеспрямоване нищення природних основ національного буття, їх спадкоємності, а отже й підступне винародовлення різних верств і прошарків, різних поколінь українців.

Докладно проаналізувавши ці переконання, автор доходить висновку, що вади й певні недорозвиненості національної літератури поет розумів не як природну неповноцінність, а як спровоковані українською історією, котра, хоча й мала чимало героїчних сторінок, проте не раз позначалась і вірусом поразки. Водночас ці, хоч і болісні, роздуми формували у В.Стуса, як і його попередників, волю, щирість і послідовність, усвідомлення того, що до природної поєднуваності національно-звичаєвих устоїв життя із загальнолюдськими цінностями необхідно йти від своїх первнів і через них входити в

ці загальнолюдські цінності, тим самим збагачуючи і примножуючи їх. Так перед ним постає питання: як це зробити, коли ті первні свідомо й цілеспрямовано нищать, коли все робиться для того, щоб нація винародовлювалася, щоб у силу малоосвіченості та затурканості комуністичними ідеями народ, утрачаючи відчуття зв'язку історичних часів, не розумів смислу свого життя, не усвідомлював ворожості обставин, в яких живе, зрештою, і потреби відстоювати національну честь і гідність у боротьбі. Відтак В.Стус чітко визначає власне місце в суспільстві, моральні основи свого життя і творчості. Доля його народу, його власна доля і творчість мають становити одне ціле, а "що вищу творчу планку ти ставиш перед собою, то вимогливішим маєш бути до себе, бо інакше тобі не буде віри, й перед тобою проляже стоптана численними черевиками дорога блазня" (С.63). Звичаї української родини, з одного боку, і страшенна бідність, згубний вплив православ'я, яке, на його думку, "знищило нашу вітальну життєву енергію" (С.343), деградування нації, тобто втрата цих звичаїв — національної честі, трудової основи повсякденного буття, поваги до людини в підрадянській Україні, з другого — стають джерелом напружених роздумів В.Стуса про людську гідність, розуміння змісту поняття "національна зрада" тощо, а для Д.Стуса — основоположними підставами дослідження особливостей формування і становлення духовного світу, життєвих принципів та ідеалів поета як ідейного та духовного провідника нації на новому витку української історії. Крізь їхню призму автор книжки аналізує соціальний та моральний стан як окремої людини, так і нації загалом, інші джерела формування і становлення цього світу, його принципів та ідеалів.

Умотивовано, переконливо доведено, що, розуміючи власне життя як частину чогось вищого і значного, як складову долі свого народу, В.Стус усвідомлював утрату власної гідності як загрозу збайдужіння до долі родинних звичаїв і звичаїв нації, відмову від них, адже батьківського горя, страждання тисяч і мільйонів зневажених

радянською системою співвітчизників не можна ні дарувати, ні забувати. Не випадково ще в 4 класі до майбутнього поета приходять розуміння того, що йому буде тяжко жити доти, доки будуть тяжко жити тато й мама, усі люди. Так у книжці сторінка за сторінкою показано, як соціальний зміст епохи виявляється в долі рідних, у долі нації, тут автор знаходить ключ до розуміння джерел самовизначення В.Стуса. Відкинути звичаї батьків, звичаї свого народу, відступитися від гостропекучих проблем їхнього життя й життя суспільства означає зрадити їх, отже й націю. До таких переконань його привело і масове зросійщення всіх виявів життя, насамперед у Донбасі, та й по всій Україні, робота над дослідженням творчості П.Тичини "Феномен доби" та ідейна, духовна і суспільно-політична смерть його поетичного генія, що загостило в поета почуття обов'язку і справедливості, а відтак і необхідності зробити все для того, щоб своєю творчістю пробудити національну свідомість широких мас, урятувати Україну, адже байдужість може призвести до повторення минулого, передусім репресій 1937 р., повсюдного панування страху й самозабуття на своїй рідній землі. Можна з упевненістю стверджувати, що така сутність суспільно-філософських та морально-етичних поглядів В.Стуса — стрижень не лише світогляду поета, а й одна з основоположних підстав дослідження його життя і творчості.

Як прикметну ознаку духовного зростання В.Стуса автор відзначає той факт, що вже на початку київського періоду життя і творчості він починає виразно відчувати печаль обраності. На багатому фактичному матеріалі дослідник переконливо доводить, що таке відчуття з'явилося внаслідок взаємовідчуженості людини й суспільства. Своєю бездуховністю, занепадом це суспільство плодить покручів, відступників, лицемірів і зрадників, які творять лише видимість благополуччя, а насправді підривають його устої, знекровлюють, висуваючи в перші лави тих, хто знайшов у собі силу здолати страх і не лише не став на коліна, а й сміливо пішов шляхом рішучого спротиву цій

нелюдській системі. Арешти представників провідної духовної та суспільно-політичної верстви тогочасної України, події, пов'язані з переглядом кінофільму С.Параджанова "Тіні забутих предків", студії над творчістю вітчизняних та зарубіжних письменників і філософів (Г.Сковорода, В.Свідзінський, Й.-В.Гете, Р.-М.Рільке та ін.) означили такі грані духовного світу В.Стуса, як сувора необхідність чину, уміння відстояти свою думку, виробити й утвердити позицію, зберегти власну гідність, що для нього означало здатність перемогти обставини й не лише піднятися над ними, а й підпорядкувати їх собі. В.Стус формує в собі переконання: й окремо взята людина за таких обставин може й повинна зробити все для того, щоб відновити і примножити тяглість звичаїв українських національно-визвольних змагань у нових умовах, пробудити націю та вивести її на шлях загальнолюдського поступування. Зауважмо, тут Д.Стус потрактує ці якості духовного світу В.Стуса не як самонав'язування, самовиставляння, а як моральний обов'язок, усвідомлену необхідність, вияв українського національного характеру, сформованого на єдності вироблених народом упродовж віків моральних звичаїв і боротьби з тогочасною радянською дійсністю. З таких позицій він осмислює проблеми минулого, тогочасного й майбутнього буття української нації. Це осмислення – своєрідна сукупність поглядів на діалектику взаємозв'язків людини й народу, національного й загальнолюдського, морального й соціального, духовного занепаду й виняткової сили волі як основи становлення й утвердження в житті яскравої та самобутньої творчої особистості, поглядів, що під дослідницьким пером автора переходять в якісно нові для сучасного літературознавства основоположні підстави підготовки й написання життєпису видатної особистості, формують його наукові основи. Головною засадничою підвалиною цього життєпису, як і складних світоглядних утворень В.Стуса, є людина, і не просто людина, а представник нації. Оцеї національний чинник як віддзеркалення становища

України в підрадянських суспільно-політичних, соціальних та ідейних утвореннях повсюдного безправ'я – одна з фундаментальних складових проблематики та ідейного спрямування змісту духовного портрета В.Стуса. Воно, це національне начало, проектується на особисте життя поета, його родину, рід, взаємини з друзями, близькими, визначає ставлення до політичної і каральної систем країни, до свого народу, обумовлюється ними.

Так, не маючи жодних надій на публікацію "Веселого цвинтаря" в підрадянській Україні, В.Стус почуває себе вільним у творчих пошуках, відтак працює не для друку, а для віднайдення й неповторного художнього вираження сутності події, явища, містких і масштабних художньо-філософських узагальнень, формуючи тим самим нову, справді національну сукупність основоположних підстав художньої творчості, справді національного письменства загалом, прямо протилежного тогочасній радянській літературі. Саме тому життя він розуміє як творчість, а радянську дійсність сприймає як веселий цвинтар, де живі мерці підняті на найвищий щабель суспільства, де життя постає страхітливим маскарадом цих мерців, нерідко ще і з "кокардою на кашкеті", як "бенкет смерті в образі життя". І це тоді, коли "ти ждеш іще народження для себе, / а смерть ввійшла у тебе вже давно".

Характерно, що ознакою справді національного буття в оцінюваній книжці стала і європейськість В.Стуса, яку автор пов'язує не лише з обізнаністю поета з європейською та світовою філософською думкою, літературою та культурою, а й із тим, що в українському духовному бутті він віднаходить духовні енергії не стільки співзвучні, скільки потрібні світові, усвідомлювану потребу ставати на сторожі національної стихії та національного слова, "жити так, немов він – останній захисник рідної мови" (С.235), адже втрата чогось національного своєрідного – то "безповоротне збіднення крони загальнолюдського дерева" (С.235). На тлі морального розтління суспільства, керованого компартією, листи В.Стуса до П.Шелеста, спростування обвинувачень на

суді, підтримка сім'ї, рідних, друзів, невтомна праця над перекладами Гете навіть у слідчому ізоляторі КГБ, над новими збірками власних творів на засланні виявляють і такі ознаки національного буття та грані духовного світу поета, як уміння гідно йти шляхом страждань, готовність із честю пронести на собі печать “святого прокляття долі”, бо ж він вибрав свою “лінію поведінки й мусить триматися її до кінця” (С.293), примусити світ “рахуватися з фактом своєї присутності на цій землі” (С.332), здатність пройти крізь найжорстокіші удари долі, усі життєві страждання й випробування, не зламавшись, а навпаки — самовизначившись в них як людина, що в усьому і за будь-яких обставин завжди лишається собою. Постановка й розв'язання цих питань робить працю Д.Стуса гостропроблемною та злободенною. Те, що дослідник уперше у вітчизняному літературознавстві розглядає їх як первні українського національного буття нового часу, завдяки яким входимо у світові утворення ідейних, політичних, моральних, художніх та інших цінностей, викликаючи у світі потребу пізнати, так би мовити, наше національне “Я”, сприйняти його для оновлення і збагачення змісту цієї системи й визначає прагнення дослідника надати нашій науці про літературу нових спрямувань, нового філософського змісту — саме це і є однією з ознак її національної самобутності, отже і європейського та світового рівнів.

Слід віддати належне Д.Стусу й у тому, що він не творить образу героя, крок за кроком простежуючи страдницьке життя дорогої йому людини, не показує його як такого собі християнського мученика за віру в Україну. Зі сторінок книжки В.Стус постає живою, сильною, вольовою, цілеспрямованою людиною й водночас у хвилину розпачу, нелюдського напруження моральних, психологічних і духовних сил здатною зневірися в собі. Оскарження до Верховного Суду УРСР та відкритого листа свого батька до “Літературної України” від 20-22 вересня 1972 р. він пояснює психологічним тиском слідства на нього, станом емоційного шоку після зустрічі

підсудного з батьком, зазначаючи, що тим самим від поета вимагалось розчавити в собі людину, але цього слідчим і судовим органам досягти не вдалося. Сила В.Стуса й полягає в тому, що він, подолавши тимчасову зневіру в собі, зумів підвестися, повернутися до себе, залишитися вірним раз і назавжди обраним життєвим принципам та ідеалам, адже він прийняв такий спосіб життя, ніколи не вбачаючи в ньому чогось незвичайного, надто ж — героїського.

Отже, страждання в ідейній концепції книжки Д.Стуса — це випробування власних моральних і духовних сил, життєвих принципів та ідеалів, спосіб самовизначення й самоутвердження особистості в житті та суспільстві.

Але вся сукупність поглядів на життя і творчість В.Стуса, на нашу думку, була би місткішою, коли б Д.Стус показав тяглість української національної ідеї, морально-етичних та духовних звичаїв нашого народу як чинник, що об'єднує різні покоління українців. Справді-бо, розуміння В.Стусом проблем національного поступу, його ідейних і моральних основ, а, виходячи з цього, і мети, смислу та цінності життя, особливостей самовираження й самоутвердження особистості за умов повсякденного панування ворожих їй та її народів обставин, багато в чому перегукується з подібним розумінням цих проблем, пошуками їх розв'язання такими видатними його попередниками, як П.Куліш (“Зазивний лист до української інтелігенції”, “Листи з хутора”), І.Франко (“Що таке поступ?”, “Українці”, “Поза межами можливого”), О.Потебня (“Мова і народність”), Т.Зіньківській (“Молода Україна, її становище і шлях”, “Національне питання в Росії”), Д.Донцов (“Дух нашої давнини”, “Націоналізм”), Ю.Липа (“Призначення України”), М.Міхновський (“Самостійна Україна”), О.Довженко (“Записні книжки”, “Щоденник”) тощо. З одного боку, це всеохопніше окреслило би природу української національної ідеї в розумінні В.Стуса, тяглість звичаїв української духовності та національно-визвольних змагань, а з другого — спадкоємність

шовіністичної політики царської Росії й керівництва радянської держави та компартії в галузі т.зв. національного будівництва в СРСР, повніше розкривало б супротивні людяності ідейні основи цієї політики. Доречними тут були б відповідні виходи в західноєвропейську суспільно-політичну та філософську думку.

Підсумовуючи, зауважмо: сформованими основоположними підставами життєпису Василя Стуса, Дмитро Стус переконливо довів, що в основу такого роду праць — будь то монографія, академічна “Історія української літератури”, підручник для вищої чи середньої школи — має бути покладена історія духовного становлення особистості, її життєвих принципів та ідеалів, розуміння мети, смислу й цінності життя, його моральних устоїв у щільному взаємозв’язку з історією духовного

становлення нації, суперечностей усіх складових розвитку суспільства, в якому жила і творила ця особистість. Завдяки цьому праця Д.Стуса дає не лише ключ до розуміння життя і творчості одного з наших найвизначніших національних поетів, а й, безперечно, справить сильний вплив на формування духовного світу, життєвої позиції нашого сучасника й наступних поколінь українців, що і ставить її із “Життєписами найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів” Д.Вазарі, романами А.Моруа про Бальзака й В.Гюго та К.Шульца про Буонаротті. Тому вона заслуговує бути перекладеною чужоземними мовами, аби повністю виконати своє призначення не лише в Україні, а й далеко за її межами.

м.Суми

Олексій Вертій

НА ПОКЛИК ЧАСУ

“Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu”. — Warszawa, 2005. — 308 s.

Ця ошатно видана книжка професора С.Козака, котра побачила світ у видавництві Варшавського університету, з’явилась у знаменний час — напередодні чергової Міжнародної конференції “Поляки в очах українців, українці в очах поляків”. А можливо, саме праця над новою книжкою, власне, і дала її авторові імпульс до вдалого вибору проблеми, яка зрештою зумовила успішну роботу організованого Кафедрою україністики чергового наукового зібрання у Варшавському університеті 7—8 листопада 2005 року. Але мова піде не про конференцію, а про книжку, бо ж її поява бачиться тільки знаковою: з одного боку, вихід у Польщі такої праці давно назрів, з другого — поява її саме тепер, а не раніше (усупереч назрілій справі на такі видання), як ніколи своєчасна, бо вияскравлює контекст проблем із рангу вічних — у світлі найближчих перспектив — як польських, так

і українських. Адже культурний простір польсько-українського пограниччя — не лише вибудована впродовж століть модель співтворення світу, зокрема і слов’янського, на засадах моралі, а й — як часто невидима частина айсберга — величезний науковий і культурний пласт знаних, малознаних і зовсім незнаних творів, які по праву належать до світової скарбниці мудрості. Тож до польського читача прийшли не тільки тринадцять ґрунтовних розвідок науковця, які складають першу, значно розлогішу, ніж інші, частину книжки, а й сім надзвичайно цінних документів із доби романтизму: “Пророцтво Вернигори”, “Передмова, виголошена в Парижі 29 листопада 1832р. в річницю польської революції” Тадеуша Кремповецького, “Відозва Громади Умані”, “Книги буття українського народу” Миколи Костомарова, “Слово перестороги” Василя